

ORTAÇAĞDA MÜESSİF BİR KAZA:
ATTAN DÜŞEREK ÖLME / YARALANMA VAKASI VE DETAYLARI
A DEPLORABLE ACCIDENT IN THE MIDDLE AGES:
EVENT OF DYING / LACERATION FALLING OF THE HORSES AND ITS DETAILS

*Ahmet Kütük**

Öz

19. yüzyıl sonlarında motorlu taşıtlar icat edilinceye kadar atlar, günlük hayatın tartışmasız en işlevsel aracı olmuştur. Sürat ve dayanıklılığı sebebiyle başta ulaşım olmak üzere savaş ve eğlence gibi işlerde kullanılan bu hayvanlar, modern öncesi toplumlarda sosyal hayatın ayrılmaz bir parçası haline gelmiştir. Ata binme ve binicilikle ilgili hüner sergileme yeteneği ortaçağ halklarında bireyi görünür kılan en önemli vasıflardan biri olmuştur. At aynı zamanda sahibi için bir itibar ve asalet vesilesi olarak görüldüğü için önemsenmiştir. Bu yönüyle ortaçağ insanının en çok aradığı önemli bir ticari malzeme olarak öne çıkmıştır. Fakat atlar, ifa ettikleri hayati görevlerin yanında tarihsel süreçte yaygın bir kazanın da başat sebebi olmuştur. Attan düşerek ölme/yaralanma şeklinde ortaya çıkan bu kazalar ortaçağ kaynaklarındaki kesafetiyle dikkat çekmektedir. Kaynaklarda yer alan bu tür vakalara bakıldığında attan düşmenin oldukça muhtelif sebeplerden kaynaklandığı ve neticelerinin birbirinden farklı olduğu görülmektedir. Bu makalede bu kazaların yapısal özellikleri, meydana geliş sebepleri dönemin kaynaklarında yer alan farklı örnekler üzerinden irdelenmeye çalışılacaktır.

Anahtar Kelimeler: *At, Attan Düşme, Savaş, Av, Çevgan.*

Abstract

Until the machines were invented in the end of the 19th century, horses have undoubtedly been the most functional vehicle of daily life. These animals which are used especially in transportation, war and entertainment [by courtesy of](#) their speed and durability have become an integral part of social life in pre-modern societies. Riding a horse and exposure ability about this matter has been one of the most important qualities in medieval peoples. At the same time horses were considered as a dignity and nobility occasion for the owners. In this respect, they have come to the forefront as an important commercial material which medieval people seek the most. But in historical process horses have been the leading cause of a widespread accident other than the vital tasks they perform. These accidents, which occur in the form of dying/injury fall off the horse, are noteworthy with their eccentricity in mediaeval resources. When we look at such incidents in the sources, it is seen that the fall from the horse originates from various reasons and the results are different from each other.

* Dr. Öğr. Üyesi, *Mardin Artuklu Üniversitesi*, Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, ORCID: 0000-0002-0092-5447, ahmetkutuk63@gmail.com

In this article, the structural features of these accidents and the reasons of occurrence will be studied through different examples in the sources of the period.

Keywords: *Horse, Falling off the horses, Warfare, Hunting, Cawgan.*

Giriş

At, tarihin en temel ulaşım aracıdır. Günümüzde motorlu araçların yerine getirdiği tüm vazifeler geçmişte atlar aracılığıyla ifa edilmekteydi. Atların yetiştirilmesi ve bakımı, sanayi toplumuna geçinceye kadarki halkların en önde gelen uğraş alanlarından biri olmuştur. Atların, yerleşiklere kıyasla göçebeler arasında günlük hayatın daha fazla merkezinde olduğunu söylemeye gerek yoktur. Atlar, sabit bir mekânı olmayan, geçimini sağlamak için yaylak ve kışlaklar arasında sürekli gidip gelmek zorunda kalan konar-göçer toplumların bu zorlu sürecinde en büyük yardımcıları olmuştur. Çadır dışındaki tüm zamanını ulaşım, savaş veya av gibi uğraşlar vesilesiyle at üzerinde geçiren göçebeler, bu hayvanları adeta ikinci evleri gibi görmüşlerdir. Bozkır toplumları için at, aynı zamanda bir beslenme ve ticaret aracı olduğundan çoğu zaman sürüler halinde beslenmiştir. Atın etinden ve sütünden istifade eden göçebeler, besiciliği ve ticaretiyle de önemli bir geçim kaynağı temin etmişlerdir (Merçil, 2003: 133). Şehir toplumlarında da atlar önemli görevleri yerine getirmiştir. Onlar, her şeyden evvel orduların en önde gelen savaş malzemesi idi. Ayrıca ulaşım ve seyahat gibi faaliyetlerde atlar en önde gelen vasıtalandı.

Ortaçağ toplumlarında atın kalitesinin sahibine asalet ve güç kazandırdığı düşüncesi egemen olmuştur. Ziyarî hükümdarı Keykâvus b. İskender (ö. 1082'den sonra), oğlu Gilanşah'a nasihat tarzında kaleme aldığı *Kâbusname* adlı eserinde atın bir er için önemli bir asalet ölçütü olduğunu şu sözleriyle dile getirir: *Hayvanın iyisi attır, bunun ölçüsü atın ululuğundandır, yani bir kişinin atı olsa birinin de olmasa, halkın gözündeki atı olan ulu görünür. Öyleyse malum oldu ki birinin ululuğu at yüzünden imiş* (Keykâvus, I, 2006: 235). Tüm ortaçağ toplumlarında önem ve değer arz etmekle birlikte atların Türkler için bir binek hayvanından daha fazla anlam ifade ettiği ve onların günlük hayatının ayrılmaz bir parçası olduğu söylenebilir. Arap edebiyatının önde gelen isimlerinden Câhız (ö. 869) Türkler hakkında yazdığı eserinde onların ata olan tutkuları ile ilgili şunları yazar: *Türkün ömrünün günleri sayılsa atının sırtında geçen günlerinin yerde oturduğu günlerden fazla olduğu görülür.* (Câhız, 2017: 100). Aynı şekilde Türk dili, tarihi ve kültürünün en değerli eserini kaleme alan Kaşgarlı Mahmud da at kelimesini açıklarken

Kuş kanadın, er atın atasözünü örnek vererek bir kuş için kanadın ifa ettiği hayati görevi bir kişi için atın yerine getirdiğini vurgulamakta ve atın Türk toplumları arasındaki önemine dikkat çekmektedir. (Kaşgarlı Mahmud, I, 1985: 34-35).¹

Ortaçağ toplumları için bu şekilde beslenmeden ulaşıma, eğlenceden savaşa kadar birçok konuda vazgeçilmez bir hayvan olarak ön plana çıkan atlar, tarihte çok yaygın bir ölüm ve ağır yaralanma vakasının önde gelen sebebi olmuştur. Tarihi kaynaklarda sık sık anlatılan ve bir nevi bugünkü trafik kazalarıyla eşdeğer olan attan düşerek ölme/yaralanma olayları, meydana gelişleriyle ilgili birbirinden farklı detaylar ihtiva etmektedir.² Ortaçağ kaynaklarında verilen düşme olaylarının yapısal özellikleri incelendiğinde attan düşme vakalarının tek bir sebebi olmadığı, sonuçlarının da tekdüze bir yapı arz etmediği görülmektedir. Farklı durum ve ortamlarda meydana gelen düşme hadiseleri bazen attan, bazen biniciden, bazen de zeminden kaynaklanan sebeplerle meydana gelebilmiştir. Bu sebepler bir bütün halinde incelendiğinde attan düşme vakalarının daha çok şu üç faaliyet esnasında meydana geldiği görülmektedir: Savaş, Av/Eğlence ve Ulaşım.

Savaş Sırasında Attan Düşme

Ortaçağ toplumları için savaş, en başta gelen hüner sergileme aracıdır. Özellikle konar-göçerlerin yaşam tarzları sebebiyle sürekli hareket halinde olmaları, onlar için savaşı günlük hayatın olağan bir çıktısı haline getirmiştir. Bu yaygın faaliyet için en çok kullanılan araç doğal olarak atlar olmuştur. Savaş sırasında attan düşme vakaları incelendiğinde bu hadiseleri tetikleyen ortak bazı etkenlerin varlığı göze çarpmaktadır. Her şeyden evvel kullanılan atların seçkin, çevik ve iyi eğitilmiş olması savaşların seyrine kati derecede tesir etmiştir. *Kâbusname'*ye göre bir atın iyi ya da kötü olduğunu anlamak görüldüğü kadar kolay değildir. Müellif, iyi atı bilmenin iyi insanı bilmekten daha güç olduğunu vurgulayarak şunları dile getirir: *Ama atın iyisini ve kötüsünü bilmek güçtür. [...] at üstüne binip de hünerinin içyüzünü*

¹ Müellifin, lügatinde bahsettiği fiil, sıfat veya ikilemeleri, içinde at kelimesi geçen cümlelerle örneklendirmesi bu hayvanların Türklerin sosyal hayatında işgal ettiği yeri göstermesi bakımından dikkate değerdir . Fiiller için bkz. Kaşgarlı Mahmud, I, 1985: 296, 297, 300, 316, 446. Sıfatlar için Aynı Eser, I, 326, 329, 390, 395, 425, 426, 435, 458, 470, 481, 483, 491. İkilemeler için Aynı Eser, I, 343, 361. vd. İçerisinde atın geçtiği diğer atasözleri için bkz. Aynı Eser, I, 123, 184, 206-207, 507.

² Kaşgarlı Mahmud'un lügatinde (I, 1985: 163-164) düşmek kelimesi "uçmak" fiili ile ifade edilmiş ve attan düşmek söylemi bir cümle içinde şöyle örneklendirilmiştir. *Er atın kudhu uçdı=Adam attan aşağı düştü.*

gösterinceye kadar denemekten başka bir şeyle bilinmez (Keykâvus, I, 2006: 235). Müellif ayrıca, atın bazı özelliklerinin düşme olaylarına sebebiyet vereceği için oldukça tehlikeli olduğunu belirtir. Mesela ona göre solak at çok tökezleyeceği için işe yaramazdır. Aynı şekilde eğri ayaklı at (gej-pay) tehlikelidir. Zira çok düşmektedir.(Keykâvus, I, 2006: 238).³

Düşme vakaları göz önüne alındığında tek başına atların kaliteli olmasının hadiseyi engellemek için yeterli olmadığı anlaşılır. Atların asaleti ve iyi huyluluğu kadar binicilerin de savaş sırasında at üzerindeki konumlarını muhafaza etme yetenekleri bu tür olayların engellenmesi noktasında oldukça önem arz etmiştir. Kaynaklarda yer alan bazı detaylar, savaş sırasında bu tür kazaları engellemek için bazı önlemlerin alındığına işaret etmektedir. Mesela Bizans müellifi Anna Kommene'nin eserinde konuyla ilgili dikkate değer bir ayrıntı vardır. Buna göre, savaş sırasında kılıç sağ elde tutulur ve olası bir düşme vakasında zemine bastırılıp dayanak yapılırdı. Sol ayaktaki mahmuz ise eyerin altındaki örtüye iliştilerle denge sağlanıyordu (Anna Kommene, 1996: 146).

Savaş sırasında attan düşme olaylarını tetikleyen muhtemel etkenlerden biri de binicinin sadece ata binmekle kalmayıp aynı zamanda at üstündeyken düşmana karşı savaş malzemesini (kılıç, kalkan, mızrak, ok vs.) kullanmak zorunda kalmasıdır (Resim I-III). Bu iki işlemi eşzamanlı yapmanın zorluğu, düşman tarafından kendisine ya da atına verilecek olası bir darbeye birlikte düşünüldüğünde savaş sırasında bu vakaların neden sıklıkla meydana geldiği anlaşılır. Bununla birlikte ortaçağ savaş sanatında süvarilerin bu konuda donanımlı oldukları görülmektedir. At üzerinde kılıç ve kalkan kullanma, hatta geri çekilirken düşmana ok atma gibi yapılması oldukça zor işlemler eski dönemlerden itibaren birçok toplumda yaygın bir biçimde uygulanmıştır.⁴

Savaş sırasında atından düşme felaketine uğramamak için binicinin kendisi kadar atını da düşmanın darbelerinden koruması gerekiyordu. Çünkü atın bir darbe alması, onun at üzerindeki konumunu muhafaza edememesine ve düşmesine neden olmaktadır. Bu sebeple

³ Müellifin düşme dışında diğer olumsuz özelliklerin sıralandığı atlar için bkz. Keykâvus, I, 2006: 236-239.

⁴ Türkler arasında bu tür uygulamaların ustalık derecesinde ifa edildiği Câhız'ın eserinde dile getirilir (Câhız, 2017: 99). Ayrıca 1937 yılında Buhara yakınlarına yerleşen Varahşa bölgesinde yapılan arkeolojik kazılarda elde edilen ve Gök-Türk dönemine tarihlenen "düşmanından kaçarken geriye dönük ok atan atlı asker" tasviri (Resim VIII) Türkler arasında bu tür faaliyetlerin erken dönemlerden itibaren yaygın olduğuna işaret etmektedir (Sazak, 2013: 20).

savaşlarda atı hedef alma, ortaçağ savaş kültüründe düşmana karşı takip edilen etkili bir strateji haline gelmişti (Resim V). Bu vesileyle savaş sırasında atlar, kılıç ve mızrakların doğrudan hedefi haline geliyordu. Bizans müellifi Niketas'ın aktardığı bir olaya göre (1995: 135) Bizans komutanı Mikhail Aspietes ile bir Türk arasında Menderes Nehri kıyısında bir düello gerçekleşmiş, rakibinin zırhlarının çok güçlü olduğunu gören Türk atlısı, onun atına saldırarak atın altında derin bir yara açmak suretiyle Aspietes'in nehre düşüp boğulmasını temin etmişti (Kesik, 2017: 133). Bir diğer Bizans müellifi Akropolites de (2008: 30) Bizans imparatoru Laskaris'in Alaşehir Savaşı'nda Selçuklu sultanının bindiği atın ayaklarını kılıcıyla keserek onun yere düşmesini sağladığını yazar. Âşık Paşazade'nin aktardığı bilgilere göre ise (2003: 207), Varna Savaşı sırasında (1444) sultan Murad'a yaklaşmaya çalışan Macar kralı Vladislav, atının sinirleri kılıçlarla kesilmek suretiyle yere düşürülüp infaz edilmişti.

Yakın mesafede kılıçlarla yere serilmek istenen atlar, uzak mesafelerde oklara hedef oluyordu. Bizans müellifi Anna Kommena'nın, Bizans'ın Türklerle yaptığı bir savaşa dair anlatılarından Türkler arasında düşman atlarını oklarla yaralayıp biniciyi etkisiz hale getirme taktiğinin yaygın olduğu anlaşılmaktadır.⁵ Aynı müellifin bir başka savaşa dair yazdıkları bu taktiğin, Bizans ordusu tarafından da uygulandığını göstermektedir. Buna göre Keltlere karşı yapılacak bir savaş öncesi Bizans imparatoru, okçularına şöyle bir talimat vermişti: *Öncelikle adamları değil, atları hedef alıp onları delik deşik edin* (Anna Kommena, 1996: 412, 462).

Savaşların en önemli enstrümanı olan atlarda bu nevi yaralanmaları engellemek için birtakım tedbirlerin alındığı görülmektedir. Bunların başında atlara da tıpkı savaşçılar gibi zırhlar giydirilmesi gelmektedir (Resim VI). Bu şekilde okların ve kılıçların atlara zarar vermesi engellenmiş, atların savaşta rahat hareket etmeleri sağlanmıştır. Buna rağmen atların herhangi bir şekilde düşman silahlarıyla yaralanıp işlevsiz hale gelme ihtimali sebebiyle mutlaka yedeğinin bulundurulmasına özen gösterilmiştir. Kaşgarlı Mahmud (III, 1985: 126), Türk hakanlarının yanlarında bu tür yedek atlar bulundurduklarını ve bunlara koş-at [قوش ات] dendiğini yazmaktadır (Ayrıca bkz. Merçil, 2003: 133). Dönemin kaynaklarında Arapça

⁵ Aynı strateji, 1096 yılında Drakon Çayı kenarında ilk Haçlı seferlerini karşılayan I. Kılıç Arslan tarafından uygulanmıştı. (Kesik, 2017: 208)

Cenibet [جنيبت], Farsça Esb-i Nevbet [اسب نوبت] şeklinde kaydedilen bu yedek atlar aynen asilleri gibi eğitilerek özellikle savaşlarda hazır bulundurulmuştur.⁶

Ortaçağ toplumlarında savaş ya da ikili bir mücadele sırasında sultan veya üst düzey bir komutanın atından düşmesi ya da düşürülmesi ciddi bir itibar kaybı ve hayati bir tehlike olarak görülmüştür (Kretschmar, 1980: 425). Örneğin Oğuz Yabgusu, Selçukluların atası Dukak ile at üzerinde yaşadığı restleşme sırasında Dukak'ın gürz darbesiyle bir anda atından yere serilmişti. Yanındaki komutanlarının gözü önünde gerçekleşen bu hadise, Yabgu'nun ciddi bir itibar kaybı yaşamasına sebep olurken Dukak'a olan hayranlığı önemli ölçüde arttırmıştı.⁷ Attan düşmenin getirdiği bu kötü sonuçlar, toplumsal hafızada oldukça olumsuz izler bırakmış olmalı ki savaş öncesi sevkیات sırasında kazara gerçekleşen düşmeler bile ilgili savaşın kaybedileceğine dair bir işaret olarak görülmüştür. 1389 yılında Memluk sultanı sefer için yol aldığı sırada yolda böyle bir kazaya uğrayınca bu durum halk arasında savaşın kaybedileceğine yorulmuştu (İbn Tağrıberdi, 2013: 287). Sadece sultanlar değil, onların alametini taşıyan görevlilerin tökezlemesi dahi savaş sırasında önü alınamayan bir korku ve panik havasına sebep olmuş ve bozgun kaçınılmaz hale gelmiştir. İbn Bibi'de yer alan bir detay bu konuda dikkat çekicidir. Müellifin yazdığına göre, Gürcülere karşı yapılan bir savaşta Rükneddin Süleyman-şah'ın (1196-1204) çetrini taşıyan görevlinin [çetr-dâr] atının tökezleyip düşmesiyle ordu içerisinde bir panik başlamış ve kazanılmaya çok yakın olunan savaş bu talihsiz hadise sebebiyle kaybedilmişti (İbn Bibi, 2014:104; Kesik, 2017: 142).⁸

Savaş sırasında sultanın veya üst düzey komutanın attan düşmesi, savaşla ilgili tüm avantajları yitirmekle eşdeğerti. Böyle bir akıbet, sıradan bir süvari için çoğu zaman ölümle sonuçlanmıştır. Attan devrilen kişi, düşmenin şokunu atlatıp gardını almaya kalmadan genellikle bir düşman neferi tarafından infaz edilirdi. Şayet attan düşen kişi savaşı yöneten üst

⁶ Yedek at kelimesi Selçuklu dönemi kaynaklarında sıkça geçmektedir. (Mesela bkz. el-Bondarî, 1943: 124; el-Hüseynî, 1999: 31; İbn Bibi, 2014: 197; Cüveynî, 2013: 367). Alp Arslan Romen Diyojen ile anlaşma akdedip onu uğurladığında kendisine altın nallı bir yedek at verilmesini emretmişti. (Reşidüddin Fazlullah, 2011: 119). Cenibet kelimesinin etimolojisi ve cenibetin kullanım alanları hakkında toplu bilgi için bkz. Merçil, 2003: 133-144.

⁷ [...] Bir gün tesadüfen Yabgu Türklerden günahı olmayan bir taifeye zarar vermeye niyetlendi. Bu haber Dukak'ın kulağına geldi. Öfkeyle padişahın yoluna çıktı ve onunla sert bir şekilde konuşup kaba sözler söyledi. Padişahın içini öfke kapladı. Dukak'a bir kılıç darbesi indirdi. Kılıç onun yüzüne geldi. Kan boşaldı. Çok sinirlenen Dukak Yabgu'ya bir gürz ile vurdu. Yabgunun başı yarıldı ve attan düştü (Mirhand, 2015: 13; Agacanova, 2002: 253; Peacock, 2016: 38-39).

⁸ Savaş sırasında sultanın şemsiyesi [çetr], onun nerede olduğunu gösteren önemli bir işaretti. Şemsiye görülmediğinde sultanın başına bir felaket geldiği düşünülür ve ordu içerisinde panik havası başlardı.

düzyer bir komutan ise savaş daha ağır bir bedelle hem ölüm, hem de düşmana karşı kati bir mağlubiyetle sonuçlanabilmekteydi. Kaynaklarda bu nevi attan düşme vakasının yer aldığı savaşların kahir ekseriyetinin mağlubiyetle sonuçlanmış olması bu noktada dikkat çekicidir.

Savaş veya çarpışma sırasında attan düşme hadiseleri dönemin kaynaklarında aktarılır. Büveyhîlerin Türk kökenli komutanı Arslan Besasirî, 1060 senesinde Tuğrul Bey'in önünden kaçarken atı Selçuklu askerleri tarafından bir okla vurulmuş, dengesini kaybedip düşünce kellesi alınıp sultana getirilmişti (İbnu'l Esir, IX, 1987: 491). 1064 yılında Alp Arslan'a karşı yaptığı saltanat savaşını kaybedip kaçan Kutalmış'ı da benzer bir akıbet bekliyordu. İbnu'l Cevzi'nin kayıtlarına göre (2011: 129), Kutalmış yere düştükten sonra at onu tepelemiş ve bu nedenle ağır bir kan kaybına uğrayıp ölmüştü (Ayrıca bkz. Anonim, 1952: 7; Turan, 1998: 105; Kretschmar, 1980: 425). 1211 yılında Bizans İmparatorluğu'na karşı gerçekleştirdiği Alaşehir Savaşı sırasında Anadolu Selçuklu Sultanı I. Gıyaseddin Keyhüsrev'in (1204-1211) ölümü de benzer şekilde olmuştu. Bizans müellifi Akropolites'e göre (2008: 30), Keyhüsrev savaşın ilk anlarında Bizans imparatoru Laskaris'i güçlü bir gürz darbesiyle atından yere sermişti. Ancak çabuk toparlanan imparator, kılıcıyla sultanın atının ayaklarını kesince Gıyaseddin Keyhüsrev adeta *bir burçtan düşer gibi* yere kapaklanmış ve öldürülmüştü. Bu akıbet, o ana kadar savaşı kazanmaya oldukça yakın görünen Selçuklu ordusunun savaşı kaybetmesine sebep olmuştu (Ayrıca bkz. Köprülü, 1991: 29-30; Turan, 1996: 289-290; Kretschmar, 1980: 428).⁹ 1228 yılında Moğollara karşı Isfehan civarında yaptığı kanlı bir savaşta Celaleddin Harzemşah da böyle bir tehlike atlatmıştı. Cüveynî'nin yazdıklarına göre (2013: 367), Moğollar tarafından bozguna uğratılan Celaleddin savaş esnasında atından düşmüş, Moğol askerleri tarafından çember içine alınmıştı. Fakat ani bir hamleyle bir Moğol askerinin üzerine atılarak onu atından alaşağı etmiş ve bu ata binerek çemberi yarıp kaçmayı başarmıştı.

Savaş sırasında gerçekleşen bazı attan düşme hadiseleri düşman darbeleri dışında üzücü kazalar neticesinde meydana gelmiştir. 990 yılında gerçekleşen bu tür bir olayda Mervanîlerin kurucusu Baz b. Dostık (983-990), savaş esnasında bir attan diğerine geçmeye çalışırken

⁹ İbn Bibî de hikâye farklı detaylara sahiptir. Ona göre Gıyaseddin, gürz darbesiyle imparatoru atından düşürdü, askerleri imparatoru öldürmek istediyse de o buna müsaade etmedi, onu tekrar atına bindirip serbest bıraktı. Müellif, ayrıca sultanın atının ayaklarının Laskaris tarafından kesildiğine dair bir bilgi vermeyip atı üzerinde iken bir Frenk askeri tarafından hançerle öldürüldüğünü yazmaktadır. (Krş. İbn Bibî, 2014: 138-139). Hikâye neredeyse aynı şekliyle Müneccimbaşlı Ahmed b. Lütfullah tarafından da aktarılır. (Müneccimbaşlı Ahmed, II, 2016: 42-43).

düşerek ağır biçimde yaralanmıştır (İbnu'l Esir, IX, 1987: 64). Daha kötü bir akıbet, Irak Selçuklu Devleti'nin son hükümdarı II. Tuğrul'un (1177-1194) başına gelmiştir. Kaynaklara göre bu hükümdar, Rey yakınlarında Harzemşahlardan Kutluk İnanç'a karşı 1194 yılında yaptığı savaşta düşmana karşı salladığı gürzü yanlışlıkla kendi atına isabet etmiş, at ağır gürzün darbesiyle kontrolden çıkıp sultanı yere atınca Tuğrul, düşmanı tarafından kolayca öldürülmüştü (Mirhand, 2015: 258-259; İbnu'l Esir, XII, 1987: 97; Kretschmar, 1980: 425-426). Aynı şekilde atların huysuzluğu veya kalitesizliği düşmanın müdahalesi olmaksızın savaş sırasında düşme vakalarına sebebiyet verebilmiştir. Memluk dönemi tarihçisi İbn Tağrıberdi, bu nevi bir hadise aktarır. Buna göre, Memluk sultanı Ferec b. Berkuk (1399-1412) döneminde isyan eden Dımaşk naibi Tenem adlı bir komutan, Memluk ordusuyla savaştığı sırada çarpışmanın ilk anlarında attan düşerek esir edilmişti. Müellifin yazdıklarına göre, Tenem esir edildikten sonra orduda yer alan memluktardan biri ortaya atılarak onu atından düşürenin kendisi olduğu iddiasıyla terfi istemişti. Bunu işiten Tenem, hiç kimsenin darbesiyle değil, doru atı yüzünden düştüğünü dile getirmişti (İbn Tağrıberdi, 2013: 325-326).¹⁰

Av ve Eğlence Sırasında Attan Düşme

Attan düşme vakasının yaygın olarak yaşandığı faaliyetlerden biri de av ve eğlence olmuştur. Bu dönemde neredeyse bütün hükümdarlar ve devlet adamları arasında yaygın olan av ve çevgan¹¹, hükümdarların hem güzel vakit geçirme, hem de hüner sergileme aracı olarak görüldüğünden kaynaklarda sıkça geçmektedir.¹² (Bkz. Resim X-XI) At üzerinde gerçekleştirilen ve aksiyon içeren bu iki spor/eğlence faaliyeti attan düşerek ölme veya yaralanma olaylarının önemli sebeplerinden biri olmuştur. Kâbusname'de av konusuna ayrı

¹⁰ Müellifin verdiği bu detaylar, savaş sırasında önemli bir düşmanı attan düşürmenin bir itibar ve gurur vesilesi olarak görüldüğünü göstermesi bakımından dikkate değerdir.

¹¹ Çevgân [چوگان] veya diğer adıyla Guy-ı Çevgan, özellikle ortaçağda doğu toplumlarında yaygın şekilde oynanan bir oyundur. Oyunun üç temel malzemesi vardır. At, guy [top] ve değnek [çögen=çevgan]. Karşılıklı iki takım ile oynanan bu oyunda temel gaye oyuncuların at sırtında oldukları halde ellerindeki değnekler aracılığıyla sürükledikleri topu hedefine ulaştırmalarıdır. Oyunun antik dönemlere kadar uzandığı Firdevsî'nin verdiği bilgilerden anlaşılmaktadır (Firdevsî, 2009: 461-462). Neredeyse tüm İslam toplumlarında özellikle saray çevresinde rağbet gören bu oyunun Persliler aracılığıyla Bizans ülkesine de sirayet ettiği düşünülür. Batı dünyasında tanınması ise 19. yüzyılda İngilizlerin Afganistan ve Hindistan'ı işgalleri sırasında gerçekleşmiştir. Bugün bütün dünyada yaygın olan polo oyununun adı çevgan oyununun Tibet dilindeki karşılığı olan *pulu* kelimesinden gelmektedir. (Geniş bilgi için bkz. Eroğlu, 1997: 388-389; Halıcı, 1993: 294-295).

¹² Bu tür faaliyetlerin Ortaçağda üst düzey kişiler arasında yaygın olduğunu Kâbusname'nin müellifinin şu sözlerinden anlıyoruz: *Şöyle bilmiş ol oğul ki ata atlanmak av avlamak ve top oynatmak ulular ve beylerin işidir. Özellikle gençlik çağında.* (Keykâvus, I, 2006: 197).

bir bölüm ayıran Keykâvus, av faaliyeti için tercih edilmesi gereken at ile av sırasında at üzerinde dikkat edilmesi gereken hususlar hakkında değerli bilgiler verir:

[...] ava atlanırsan [çıkarsan] küçük ata atlanma. Çünkü kişi ne denli gösterişli olsa da, küçücük ata bindiğinde hor görünür; ne denli horca insan olursa olsun, yüksek ata bindiğinde muhteşem ve gösterişli görünür. Sonra seferden başka yerde rahvan ata binme. Çünkü at rahvan olunca insan atın yürümesiyle meşgul olur, at üstünde gerinip oturma böyle olunca da halkın gözüne iyi binici olarak görünmez. Ayrıca şehir içinde erkek ata bin. Ata inanıp gafil olma ve at üstünde doğru oturucu ol, ta ki alışıp hep eğri oturmayasın. Sonra av sırasında yok yere at koşturma, hele yırtıcı hayvanlar avında, çünkü yırtıcı canavarın ardından at koşturmak doğru olmaz ve tehlikeden başka sonucu bulunmaz (Keykâvus, I, 2006: 197-198).

Müellif bu şekilde av sırasında seçilecek atların hayati değer arz ettiğini dile getirmektedir. Özellikle son cümlesiyle yırtıcı hayvanların peşinden at koşturmanın attan düşerek ölme vakalarında başta gelen sebeplerinden olduğunu vurgulayarak kendi soyundan iki ulu padişahın bu nevi bir girişim sebebiyle attan düşüp telef olduğunu yazmaktadır (Keykâvus, I, 2006: 198).¹³ Av sırasında attan düşmeyle ilgili kaynaklarda müteakip dönemlere tarihlenen başka olaylar da anlatılır. Mesela Selahaddin Eyyubî'nin oğullarından Mısır hâkimi el-Aziz'in, 1198 senesinde bir kurt avı sırasında böyle bir akıbete uğradığı bilinmektedir (Malouf, 1998: 284). Cengiz Han'ın dört oğlundan en büyüğü olan Cuci Han da 1127 yılında bir süre avı sırasında geyik sürüsü kovalarken atından düşünce boynu kırılmış ve hayatını kaybetmiştir (Ötemiş Hacı, 2009: 31; Kafalı, 1993: 78-79). Âşık Paşazade, (2003: 111) Osmanlı sultanı Orhan Gazi'nin (1324-1362) oğlu Süleyman'ın, tam olarak *Kâbusname*'de işaret edilen bir düşme sonucu can verdiğini belirtmektedir. Buna göre 1357 yılında bir av sırasında okla bir canavar vurulmuş, Süleyman da atıyla onun peşine düşmüştü. Bu sırada atının ayağı bir çukura girmiş ve at tökezleyip yere düşmüştü. Süleyman da atın üzerinden yere kapaklanıp hayatını kaybetmişti.

Dönemin at üzerinde gerçekleştirilen bir diğer eğlencesi olan çevgan oyunu attan düşme olaylarının sıkça yaşandığı bir faaliyet olmuştur. Ortaçağ İslam toplumları arasında bu oyunun yeri hakkında en değerli bilgileri yine *Kâbusname*'den ediniyoruz. Eserin yazarı

¹³ Bunlardan birisi, müellifin dedesi Emir Veşmgir İbn Ziyar ve diğeri de amcası oğlu Emir Şemsu'l Maali idi. Bkz. Aynı Yer.

Keykâvus, çevgan oyununu iyi oynamayı bir devlet adamı için önemli bir meziyet olarak görmekte birlikte bu oyunu fazlaca oynamanın dezavantajlarına da dikkat çekmektedir ki bunların başında attan düşme vakası gelir. Müellif, eserinde ayrı bir fasıl olarak açtığı bölümde muhatabına [oğluna] çevgan ile ilgili şu nasihati vermektedir: *Ey çiğerköşem, eğer çevgan oynamaktan zevk almak istersen arada bir oyna daima adet edinme. Çünkü çevgan oynamakta hiç rahatlık yoktur. Çevgan oynamak baştan ayağa beladır ve kazadır. Attan düşmek, çevgan dokunup incinmek, baş yarılmak, göz çıkmak gibi* (Keykâvus, I, 2006: 199). Müellifin ifadelerinden açıkça anlaşıldığı üzere çevgan dönemin toplumsal hafızasında attan düşerek yaralanmanın önde gelen sebeplerinden biri olarak yer etmiştir. Ona göre senede bir kez eğlence amaçlı oynamanın bir zararı yoktur. Ancak oyun kesinlikle çok atlı ile oynanmamalıdır. Çünkü atların birbirine değip binicilerini atma ihtimali vardır (Keykâvus, I, 2006: 200).

Ortaçağda sıklıkla meydana gelen çevgan kazaları, Keykâvus'un bu nasihatlerinin yersiz olmadığını teyit etmektedir. Kaynaklarda bu oyunu oynarken dengesini kaybedip atından düşerek ölen veya yaralananlarla ilgili bilgiler çevgan oyununun attan düşme vakalarında başat bir sebep olduğunu göstermektedir. 877 yılında Abbasilerin veziri Ebu'l Hasan İbn Hakan bu oyunu oynarken attan düşüp ölmüştür (Aykaç, 1999: 537). Samanî hükümdarı Abdülmelik b. Nuh b. Nasr'ın (954-961) çevgan oynadığı sırada atından düşerek can verdiği kaynaklarda anlatılır (Narşahî, 2013: 146; İbnu'l Esir, VIII, 1987: 462; İbn Kesir, XI, 1994: 408; Özaydın, 1998: 271-272). Keza, Danişmend emiri Ebu'l Kasım, 1171 yılında Hısn Ziyad emiri Fahreddin Kara Arslan'ın kızıyla evlendiği düğün merasiminde eğlence amaçlı bu oyunu oynarken atından düşerek hayatını kaybetmiştir (Süryani Mihail, 1944: 220; Gregory Abu'l Farac, II, 1999: 410). Aynı akıbet, çevgan oynamaktan çok hoşlanan Delhi sultanlığının kurucusu ve ilk hükümdarı olan Kutbuddin Aybeg'in (1206-1210) de başına gelmiştir (Köprülü, 1997: 59). İbn Tağrıberdi'nin eserinde yer alan bilgiye göre (2013: 180), Memluk sultanı el-Melikü'l Kamil (1345-1346) döneminde benzer bir kaza yaşanmış, adı geçen sultanın önde gelen emirlerinden biri olan Yelboğa, çevgan oynarken bir başkasıyla çarpışarak yere kapaklanmış, at da onun göğsü üzerine düşünce hayatını kaybetmişti.

Ulaşım Sırasında Attan Düşme

Attan düşme vakalarının yaygın olarak yaşandığı durumlardan biri de ulaşımardır. Atların, yakın dönemlere kadar en geçerli ulaşım aracı olması, bu tür vakalarda ön plana çıkmasına sebep olmuştur. Mesafeler arasında süratle hareket etme yeteneğine sahip tek binek olan bu hayvanlar, seyir halindeyken üzerindeki binicilerin pozisyonlarını koruyamayıp düşmeleri sonucu ölümlü veya ağır yaralamalı kazalara sebep olmuşlardır. Seyir halindeyken ayağı bir şekilde çukura giren atlar tökezleyerek düşer veya binicisini atar. Bu tür vakalarda zeminin yapısının (taşlık, kayalık, toprak, bataklık vs.) kazanın neticeleri noktasında önemli bir etken olacağı açıktır. Bazı devlet adamları tarafından bu tür kazaların hasarını en aza indirmek için abartılı önlemler alındığı görülmektedir. İbnu'l Esir'in kayıtlarına göre (X, 1987: 296), 1102 yılında Beyrut valisi olarak atanan Fatımîlerin meşhur veziri el-Efdal b. Bedru'l Cemalî (ö. 1121), müneccimlerinin kendisine *attan düşerek öleceksin* şeklinde kehanette bulunması üzerine buraya gelmeden önce şehirdeki taşları söktürmüştür (Ayrıca bkz. Malouf, 1998: 98).

Ulaşım sırasında meydana gelen düşme hadiselerinin de muhtelif sebepleri bulunmaktadır. Bunlar arasında kalitesiz veya huysuz atlara binme önde gelen etkenlerden biridir. 12. yüzyıl müellifi Üsame b. Munkiz, böyle bir sebepten dolayı yaşadığı düşme hadisesini aktarır:

Bir gün, altımda beyaz bir atla kendimi arkadaşlarımdan uzaklaşmış buldum. Bu hayvan, atlarımın en kötüsüydü. Onu, seyisim neler olabileceğini düşünmeksizin eyerlemişti. Üstelik yanımda kılıcımdan başka silahım yoktu. Derken Bedevi Araplar üzerime saldırdı ve ben onlara nasıl karşı koyacağımı bilemedim. Atım beni onlardan kaçıramıyordu. Ve mızrakları bana ulaşmak üzereydi. Kendi kendime, "İyisi mi atından atla ve kılıcını çekip onlarla savaş!" dedim. Tam bu amaçla atlamak üzere kendimi toparlarken atım tökezledi. Ben taşların ve sert zeminin üzerine düştüm. Kafamdan bir parça deri yırtıldı. Başım dönmeye başladı (Üsame b. Munkiz, 2005: 51).

Ulaşım sırasında atın kalitesi dışındaki sebeplerden kaynaklanan düşme vakaları da mevcuttur. Bu çerçevede binicinin uyku, sarhoşluk veya baygınlık gibi hallerle kendinde olmaması düşme olaylarına sebep olmuştur. Kaynaklarda yer alan bilgilere göre, Selçukluların Antakya valisi Yağısıyan 1098 yılında böyle bir akıbete uğramıştır. Yağısıyan, bu yıl başlayan Haçlı istilaları sırasında onların Antakya'ya yaptıkları saldırıyı bertaraf edemeyip şehri terk etmek zorunda kaldığı zaman yolda atından düşerek ölmüştür (İbnu'l Esir, X, 1987: 229-230;

Anonim, 2013: 105-106; Kretschmar, 1980: 433; Malouf, 1998: 56).¹⁴ Bazı durumlarda atın çevrede gördüğü bir şeyden ürkmesi düşme vakalarına sebep olmuştur. *Moğolların Gizli Tarihi* adlı eserde Moğol hükümdarı Cengiz Han'ın (1206-1227) böyle bir hadise yaşayıp ciddi şekilde yaralandığı anlatılır. Buna göre 1226 yılında düşmanlarına karşı sefere çıkmaya hazırlanan Cengiz Han, atının çevredeki diğer yabani atlardan ürkip şaha kalkması sebebiyle yere düşerek ağır şekilde yaralanmıştır (Anonim, 1995: 187).

Attan düşürme bazı durumlarda avantajlı bir suikast aracı olarak da görülmüştür. Mesela Selahaddin Eyyubî, 1169 yılında kendisinden haz duymadığı Mısır Fatımî veziri Şaver'i bu yolla bertaraf etmişti. İbnu'l Esir'in detaylarını verdiği hadiseye göre (XI, 1987: 276), Selahaddin bir adamının yardımıyla seyir halindeki Şaver'i aniden atından yere düşürdü ve esir aldı. Bu tür girişimler bazı toplumlarda kriminal bir vaka olarak algılanmıştır. Moğol kanunlarında bu nevi girişimleri engellemek için hafif cezai müeyyideler uygulandığı görülmektedir: *İtibarlı bir erkeğin yüzüne tüküren veya ona toprak atan veya onu atından aşağıya çeken bir at ödemekle cezalandırılır. Bu üç fiili birden işlerse bir at ve iki koyun, ikisini birden işlerse bir at ve 1 koyun öder* (Alinge, 1967: 113, 163-164).

Attan Düşmenin Hasar Kaydı

At üzerinden düşmeler genellikle ölüm ile neticelenmekle birlikte bazı durumlarda ağır yaralanmalar ve kalıcı hasarlarla sonuçlanmaktaydı. Düşülen zeminin yapısı, düşme anındaki sürat ve düşme pozisyonu gibi etkenler neticede belirleyici bir role sahipti (Resim VII). Vak'a eğer savaş sırasında gerçekleşmişse attan düşen kişi yaralı olsa bile genellikle düşman tarafından infaz ediliyordu. Ayrıca savaş sırasında gerçekleşen birçok attan düşme vakasında düşen kişinin öldürülmekle kalmayıp kellesinin de alınmış olması dikkat çekicidir (Farklı olaylardaki ortak uygulamalar için bkz. İbnu'l Esir, IX, 1987: 64, 347, 491, X, 1987: 230, 244, 359, XII, 1987: 97). Savaş dışında gerçekleşen düşme vakaları da daha az ölümcül değildi. Bazı durumlarda düşen kişi bir müddet koma halinde kalıp ölmüştür. Selahaddin'in babası

¹⁴ İbnu'l Esir (X, 1987: 229-230), Yağısıyan'ın şehri kaybetmenin verdiği üzüntüyle baygın bir şekilde at üzerinde seyir halindeyken şehrin 4 fersah uzağında attan düştüğünü, ağır bir şekilde yaralandığını, oradan geçmekte olan bir Ermeni'nin onu fark ederek başını kestiğini ve Antakya Haçlılarına götürdüğünü belirtmektedir.

Necmeddin Eyyub, 1173 yılında böyle bir kaza geçirmiş ve attan düştükten sonraki bu koma durumuna dayanamayıp bir ay içerisinde hayatını kaybetmişti (Malouf, 1998: 228).

Ölümlerle sonuçlanmayan düşme olaylarında düşen kişi bu kez vücutta meydana gelen kalıcı hasarlarla ömür boyu mücadele etmek zorunda kalmıştır. Bu çerçevede attan düşme sonucu kafa bölgesine alınan darbeler kalıcı zihinsel problemlere sebep olabilmektedir. Timur'un (1370-1405) oğullarından biri olan Miran-şah henüz 38 yaşında iken attan düşme neticesinde böyle bir hastalığa müptela olmuştu. Söylendiğine göre bu olaydan sonra çevresindekilere karşı dengesiz davranışları sebebiyle Timur, onu diğer oğlu Ömer Mirza'nın vesayeti ve gözetimi altına vermiştir (Grousset, 1980: 425). Düşme sonucu darbe alınan yer kafa bölgesi değilse genellikle kırıklarla atlatılmıştır. İbn Kesir'in kayıtlarına göre (XI, 1994: 479), Gaznelilerin kurucusu Sebüktegin (977-997) bu şekilde bir kaza geçirdikten sonra beli kırılmıştır.¹⁵ Bazı vakalarda göğüs bölgesine alınan darbeler nefes alıp verme ile ilgili problemlere sebep olmuştur. Irak Selçuklu sultanı Süleyman 1160 senesinde düştüğünde bu nevi bir sıkıntı olmuş, nefes darlığı yaşayarak yatağa müptela olmuştu (el-Bondarî, 1943: 264). Bununla birlikte yaralanmayla sonuçlanan bu tür düşme hadiseleri savaş sırasında gerçekleşmişse düşen kişi genellikle düşman askeri tarafından infaz edilmiştir. Nitekim Baz b. Dostik, savaş sırasında at değiştirmek isterken düştüğünde ölmemiş, köprücük kemiği kırılmıştı. Fakat düşmanları tarafından tanınarak hemen oracıkta öldürülmüştü (İbnu'l Esir, IX, 1987: 64).

Sonuç

Attan düşme olayları, yukarıda verilen örneklerden anlaşılmaktadır ki ortaçağda en yaygın kazalardan biri olmuştur. Bu vakalar muhtelif sebeplerden kaynaklandığı gibi durum ve ortamların değişkenliğine göre farklı sonuçlarla neticelenmiştir. Özellikle çağa damgasını vuran bazı hükümdarların bu şekilde gerçekleşen ölümleri, kendi dönemlerindeki politik gelişmeleri bir anda ters yüz edebilmiş, bazen kazanılması öngörülen bir savaşı kaybettirmiş, bazen hızlı başlayan saltanat kavgalarıyla güçlü devletleri birkaç parçaya bölebilmektedir. Bu tür kazalar özellikle savaş sırasında vuku bulduğunda ordu içerisinde bir bozgunun baş

¹⁵ Müellif tedavi süreciyle ilgili olarak şunları yazmaktadır. [...] *tabip onu tedavi etmiş, nihayet belini düzeltmişti. Namaz kılabilirdi, ancak rükûa eğilemiyordu.* (Bkz. Aynı Yer).

göstermesine ve savaşın mağlubiyetle sonuçlanmasına sebep olmuştur. Düşme olaylarının ölümle neticelenmediği vakalar, ağır yaralanmalara ve bazen koma halinde ölümlere sebep olurken bazen de kalıcı fiziki veya zihinsel hasarlara neden olmuştur.

Kaynakça

Agacanov, S. G., (2002). *Oğuzlar*, (Çev. Ekber N. Necef-Ahmet Annaberdiyev), İstanbul: Selenge Yayınları.

Alinge, Curt, (1967). *Moğol Kanunları*, (Çev. Coşkun Üçok), Ankara: AÜHF Yayınları.

Anna Kommena, (1996). *Alexiad*, (*Anadolu' da ve Balkan Yarımadası'nda İmparator Alexios Komnenos Dönemi'nin Tarihi: Malazgirt'in Sonrası*), (Çev. Bilge Umar), İstanbul: İnkılap Kitabevi.

Anonim, (2013). *Haçlı Tarihi*, (Çev. Ergin Ayan), İstanbul: Selenge Yayınları.

Anonim, (1995). *Moğolların Gizli Tarihi*, (Çev. Ahmet Temir), Ankara: TTK Yayınevi.

Anonim, (1952). *Selçukname*, (*Anadolu Selçukluları Devleti Tarihi III*), (Neşr. ve Trc. F. Nafiz Uzluk), Ankara: Örnek Matbaası.

Âşık Paşazade, (2003). *Osmanoğulları'nın Tarihi*, (Haz. Kemal Yavuz-M. A. Yekta Saraç), İstanbul: K Kitaplığı.

Câhız, (2017). *Türklerin Faziletleri*, (*Fezâilü'l Etrak*), (Çev. Ramazan Şeşen), İstanbul: Yeditepe Yayınları.

Cüveynî, Alaaddin Ata Melik, (2013). *Tarih-i Cihan Güşâ*, (Çev. Mürsel Öztürk), Ankara: TTK Yayınları.

el-Bondarî, (1943). *Zübdetü'n-Nusra fi Nuhfeti'l Usra* (*Irak ve Horasan Selçukluları Tarihi*), (Çev. Kıvameddin Burslan), İstanbul: TTK Yayınları.

el-Hüseynî, Sadruddin Ebu'l Hasan Ali İbn Nasır İbn Ali, (1999). *Ahbarü'd Devleti's-Selçukiyye*, (Çev. Necati Lugal), Ankara: TTK Yayınları.

Eroğlu, Muammer, (1997). *Çevgan*, *İslam Ansiklopedisi*, c. II, Eskişehir: MEB Yayınları, ss. 388-389.

Firdevsî, (2009). *Şahnâme*, (Çev. Necati Lugal), İstanbul: Kabalıcı Yayınevi.

- Georgios Akropolites, (2008). *Vekayiname*, (Çev. Bilge Umar), İstanbul: Arkeoloji ve Sanat Yayınları.
- Gregory Abu'l Farac (Barhabreus), (1999). *Abu'l Farac Tarihi*, (Çev. Ö. Riza Doğrul), c. I-II, Ankara: TTK Yayınları.
- Grousset, René, (1980). *Bozkır İmparatorluğu: Attila/Cengiz Han/ Timur*, (Çev. M. Reşat Uzmen), İstanbul: Ötüken Yayınları.
- Halıcı, Feyzi, (1993). Çevgan, *Diyanet İslam Ansiklopedisi*, c. VIII, İstanbul: TDV Yayınları, ss. 294-295.
- İbn Bibî, (2014). *el-Evâmiru'l Alâ'iyye fi'l Umûri'l-Alâ'iyye*, (*Selçuknâme*), (Çev. Mürsel Öztürk), Ankara: TTK Yayınları.
- İbn Kesir, Ebu'l Fida İsmail, (1994). *El-Bidaye ve'n Nihaye*, (*Büyük İslam Tarihi*), (Çev. M. Keskin), c. XI, İstanbul: Çağrı Yayınları.
- İbn Tağrıberdî, (2013). *en-Nücumu'z Zahire*, (*Parlayan Yıldızlar*), (Çev. Ahsen Batur), İstanbul: Selenge Yayınları.
- İbnu'l Cevzî, (2011). *Mir'âtü'z-Zaman fi Tarihi'l Ayan* (*Selçuklular Kısmı*), (Seçme, Tercüme ve Değerlendirme: Ali Sevim), Ankara: TTK Yayınları.
- İbnu'l Esir, İzzeddin Ebu'l Hasan Ali b. Muhammed, (1987). *el-Kamil fi't Tarih*, c. VIII, IX, X, XI, XII, (Çev. Abdülkerim Özaydın-Ahmet Ağırakça), İstanbul: Bahar Yayınları.
- Kafalı, Mustafa, (1993). Cuci Han, *Diyanet İslam Ansiklopedisi*, c. VIII, İstanbul: TDV Yayınları ss. 78-79.
- Kaşgarlı Mahmud, (1985-1986). *Divanü Lugat-it Türk Tercümesi*, (Çev. Besim Atalay), c. I, III, Ankara: TDK Yayınları.
- Kesik, Muharrem, (2017). *At Üstünde Selçuklular* (*Türkiye Selçuklularında Ordu ve Savaş*), İstanbul: Timaş Yayınları.
- Keykâvus, (2006). *Kâbusname*, (Çev. Mercimek Ahmed-Sad. A. Özkırmı), c. I, İstanbul: Tercüman Yayınları.

- Köprülü, M. Fuad, (1997). Kutb al-din Aybeg, *İslam Ansiklopedisi*, c. II, Eskişehir: MEB Basımevi, ss. 58-60.
- Köprülü, M. Fuad, (1991). *Osmanlı Devleti'nin Kuruluşu*, Ankara: TTK Yayınları.
- Kretschmar, Marit, (1980). *Pferd und Reiter im Orient (Untersuchungen zur Reiterkultur Vorderasiens in der Seldschukenzeit)*, New York: Olms Presse.
- Malouf, Amin, (1998). *Arapların Gözüyle Haçlı Seferleri*, (Çev. M. Ali Kılıçbay), İstanbul: Telos Yayınları.
- Niketas Khoniates, (1995). *Historia, (Ioannes ve Manuel Komnenos Devirleri)*, (Çev. Fikret Işıltan), Ankara: TTK Yayınları.
- Melikian-Chirvâni, Assadullah, (1970). Le roman de Varqe et Golşâh : Essai sur les rapports de l'esthétique littéraire et de l'esthétique plastique dans l'Iran pré-mongol, suivi de la traduction du poème, *Arts Asiatiques*, XXII, Paris: ss. 1-264.
- Merçil, Erdoğan, (2003). Cenibet ve Kullanılışına Dair Örnekler, *Osmanlı Araştırmaları Dergisi*, c. XXIII, ss. 133-144.
- Mirhand, (2015). *Ravzatu's Safa fi Sireti'l Enbiya ve'l Mülik ve'l Hulefa, (Tabakat-ı Selçukiyye)*, (Tercüme ve Notlar: Erkan Göksu), Ankara: TTK Yayınları.
- Müneccimbaşı Ahmed b. Lütfullah, (2016). *Camiu'd-Düvel (Selçuklular Tarihi)*, c. II, (Haz. Ali Öngül), İstanbul: Kabcacı Yayınları.
- Narşahî, Ebu Bekr Muhammed b. Cafer, (2013). *Tarih-i Buhara*, (Çev. Erkan Göksu), Ankara: TTK Yayınları.
- Ötemiş Hacı, (2009). *Çengiz-name*, (Çev. İlyas Kamalov), Ankara: TTK Yayınları.
- Özaydın, Abdülkerim, (1998). Abdülmelik b. Nuh b. Nasr, *Diyanet İslam Ansiklopedisi* c. I, ss. 271-272.
- Peacock, A. C. S., (2016). *Selçuklu Devleti'nin Kuruluşu, (Yeni Bir Yorum)*, (Çev. Zeynep Rona), İstanbul: Türkiye İş Bankası Yayınları.

Reşidüddin Fazlullah, (2011). *Câmi'ü't Tevarih (Selçuklu Tarihi)*, (Çev. Erkan Göksu-H. Hüseyin Güneş), İstanbul: Selenge Yayınları.

Sazak, Gözde, (2013). Varahşâ Sarayı Duvar Resimleri, *Tarih Dergisi*, Sayı: 57, s. 1-23.

Süryani Mihail, (1944). *Vekayiname*, (Türkçe çev. Hrant D. Andreasyan), [Basılmamış TTK Nüshası].

Turan, Osman, (1998). *Selçuklular Tarihi ve Türk-İslam Medeniyeti*, İstanbul: Boğaziçi Yayınları.

Turan, Osman, (1996). *Selçuklular Zamanında Türkiye*, İstanbul: Boğaziçi Yayınları.

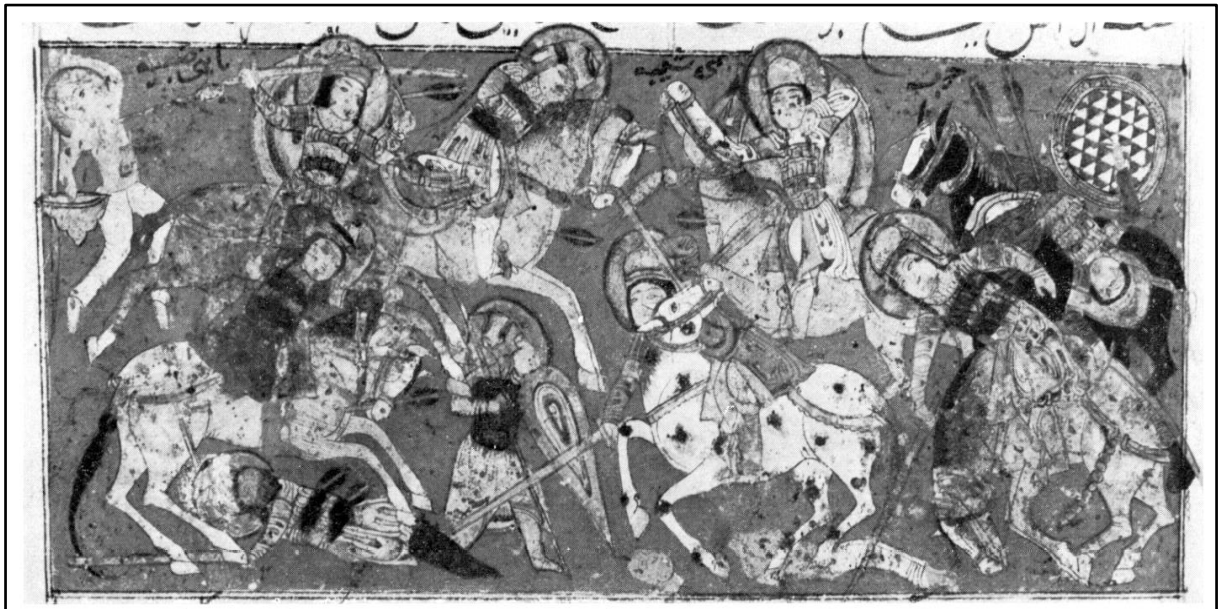
Üsame b. Münkiz, (2005). *İbn Munkiz Haçlılara Karşı*, (Çev. Selahaddin Hacıoğlu), İstanbul: Bordo-Siyah Yayınları.

EKLER

Resim I: Varka ve Gülşah'ta At Üstünde Bir Savaş Sahnesi (Melikian-Chirvâni, Fig. 39/37 b.)

Resim II: Varka ve Gülşah'ta Bir Savaş Sahnesi (Melikian-Chirvâni, Fig.10/12 a.)

Resim III: Savaş Sırasında Attan Düşmeyi Resmeden Bir Minyatür (Melikian-Chirvâni, Fig.40/38 b.)

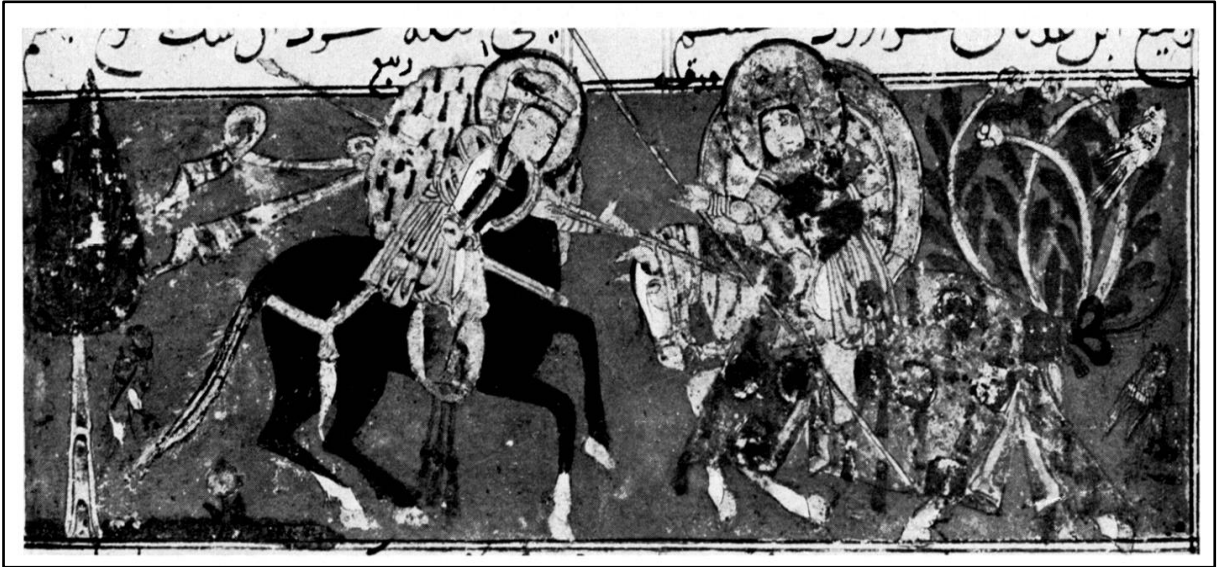
Resim IV: Attan Düşme Sahnesini Resmeden Bir Minyatür (Melikian-Chirvâni, Fig. 21-20 b.)

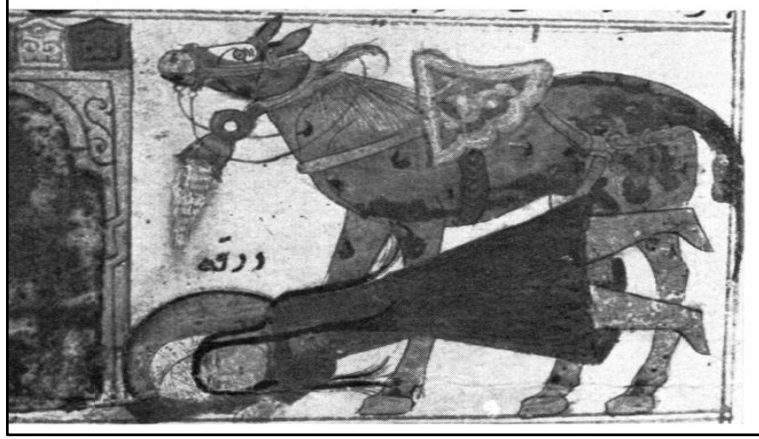
Resim V: Savaş Sırasında Atların Hedef Alınması (Melikian-Chirvâni, Fig. 26/25 b.)

Resim VI: At üstünde Mızrakla Savaşan İki Süvari. Sağdaki at zırhlıdır (Melikian-Chirvâni, Fig. 26/25 a.)

Resim VII: Attan Düşmeyi Resmeden Bir Minyatür (Melikian-Chirvâni, Fig. 59/56 a.)

Resim VIII: Varahşâ Sarayı Duvar Resimlerinde Geriye Doğru Ok Atan Süvari (Sazak, 2013: 20)

Resim IX: IV Rükneddin Kılıç Arslan'a Ait bir Sikke (At Üstünde Ok Atma)

Resim X: Bir Av Sahnesi [*DîA* Av Maddesi]

Resim XI: Şehname’de Çevgan Oyunu [DİA Çevgan Maddesi]

